

ՀԱՍԱՆ ԶԱԼԱԼԻ ԿԻՆ ՄԱՄՔԱՆԸ ԴՌՈՒՍՏՐՆ ԷՐ ԴՍԵՂԻ
ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԱՍԼԱՆԲԷԿԻ

Ալեքսան Յակոբեան

Երջանկայիչատակ Բագրատ Ուլուբա-
բեանը, Խաչէնի իշխանութեանը նուե-
րուած իր հիմնարար աշխատութեան ա-
ռանձին ենթազլխում անդրադառնալով
երկրամասի «Մշակութային ու շինարարա-
կան գործի վերելքին», շարադրանքն
սկսում է խիստ բնութագրական խօսքե-
րով. «Հասան-Ջալալի կենսագրութեան
նշանակալից մասն է կազմում իր շինարար-
ական գործունէութիւնը՝ ծաւալուած
հայրենի Խաչէնում եւ Խաչէնի սահման-
ներից դուրս՝ Հաղբատում ու Կեչառուտում:
Ամենոր արա հետ է կիւնը՝ բարեպաշտուհի
Մամքանը, որն ինչպէս ամուսնու հետ,
այնպէս էլ նրանից զատ՝ ե՛ւ որդի Աթարա-
կի հետ, ե՛ւ միայնակ, եկեղեցիներ է նորո-
գում ու կառուցում, խաչքարեր է կանգ-
նեցնում, օժանդակում մատենաներ ստեղ-
ծելուն, ապա նուիրում է հայրենի վանքե-
րին»¹ (ընդգծումը մերն է – Ա. Յ.):

2010 թ. «Հանդէս ամսօրեայում» մեր
հրատարակած ընդարձակ յօդուածում, որի
խնդիրը Խաչէնի իշխանատոհմի ծագում-
նաբանութեան ճշգրտումներն էին², առիթ
ունեցանք լուծելու բազմաթիւ բարդ եւ ա-
ռանցքային պատմագիտական խնդիրներ:
Դրանցից յատկապէս կարեւոր էր Գանձա-
սարի տաճարը կառուցած Հասան Զալալ
Դօլա իշխանի պապի՝ Հասան Կրօնաւո-
րեալի մասին դեռեւս Մարի Բրոսէի եւ

Մակար Բարխուդարեանցի, մասամբ նաեւ՝
Յովսէփ Օրբէլու մեկնաբանութեան իրա-
ւացիութեան հաստատումը³: Մանրակր-
կիտ քննութեամբ եւ նոր ընդգրկուած աղ-
բուրագիտական նիւթի լրացուցիչ փաստե-
րով մեզ, թւում է, թէ յաջողուց վերջնա-
կանապէս հաստատել, որ Հասան Կրօնաւո-
րեալը, ով նաեւ նոյն ինքը՝ Բաղք-Սիւնիքի
վերջին թագաւոր Հասան Գեռաքարեցին
է⁴, ամուսնացած է եղել երկիցս, ընդ որում՝
երկու դէպքում էլ անդրանիկ որդիներին
անուանել է իր հօր անունով՝ Վախտանգ
(Վախտանգ Թանգիկ, կիւնը՝ Սարգիս ա-
միրսպասալարի դուստր Խորիշահ, եւ
վախտանգ Հաթերքցի, կիւնը՝ Քուրդ իշ-
խանաց իշխանի դուստր Արզուխաթուն),
այդպէս լուրջ «չփոթութեան մէջ գցելով»
յետագայ շատ հետազօտողները⁵: Ինչպէս
նախկինում էլ նշել էինք, այս դիտարկու-
մը ժամանակին փորձել էր մերժել (եւ
խիստ անյաջող հիմքերով) դեռեւս Կարա-
պետ եպ. Տէր-Մկրտչեանը⁶: Բայց այն ան-

վերապահօրէն ընդունուել է Կիրիլ Թու-
մանովի կողմից⁷:

Ինչպէս նշեցինք, հէնց Հասան Կրօ-
նաւորեալն էր եղել Բաղք-Սիւնիքի վերջին
թագաւորն ու իր նախորդի՝ Բաղաց նախա-
վերջին՝ Գրիգոր Բ թագաւորի «միակ»
դուստր Կատայի ամուսինը: Ստեփաննոս
Օրբէլեան պատմիչի խօսքերն են. «Գրի-
գորն, որ իշխէր Բաղաց, ետ ածել ի Խաչէ-
նոյ իշխանացն մանուկ մի՝ Հասան անուն,
ի Գեռաքարեցեացն, եւ ետ զդուստր իւր
Կատայն նմա ի կնուութիւն եւ կացոյց ժա-
ւանդ թագաւորութեան իւրոյ». երբ իր ա-
ներն ու նրա Սմբատ եղբայրը նոյն տա-
րում վախճանուեցին, Հասանը 4 տարի ե-
րուա Սիւնեաց վերջին թագաւորը, իսկ Բա-
ղաբերդ արքայանիստի անկման նախօ-
րէին ընտանիքով մաղապուրծ հեռացաւ
«ի գաւառ իւր եւ ի տուն ի Խաչէն [var.
Խաչէնք]»⁸: Հէնց սրա հետեւանքով է, որ
նրա առաջնեկ Վախտանգ Թանգիկի որ-
դին՝ Հասան Զալալը մի քանի վիմագրե-
րում կոչուել է «Թոռն Բաղաց թագաւո-
րի»: Ճիշտ է, նախորդ տարիների շատ աշ-
խատանքներում այդ անուանումը շտա-
պողաբար վերագրուել է Հասան Զալալի
կնոջը՝ Մամքանին, եւ մեր վերջնական
ճշգրտումից յետոյ հարկ է նաեւ ճշտել
վերջինիս իսկական տոհմաբանութիւնը:

Մամքանի տոհմի մասին Յովսէփ Օր-
բէլին հետեւել է Ռ. Երզնկեանցի տեսակէ-
տին, ով իբրեւ թէ Հաղբատում տեսել էր
մեր իշխանուհու անթուական տապանա-
գիրն՝ այսպիսի մի արձանագրութեամբ.
«Մամքան Շուշանիկն է, քոյր Զարեհ իշ-

խանին Հաղբատայ, Թոռն Բաղաց թագա-
ւորի, կին Զալալ իշխանին Խաչէնայ»⁹: Ի-
րաւացիօրէն մերժելով այդ տեսակէտը՝ Բ.
Ուլուբաբեանը նկատում է, որ «յետագայ
ուսումնասիրողներից ոչ ոք այս արձանա-
գրութիւնը չի տեսել: Դեռ աւելին. չի տե-
ղրութիւնը չի տեսել: Դեռ աւելին. չի տե-
սել որեւէ արձանագրութիւն, որի մէջ լի-
նէր «Շուշանիկ» կամ «Զարեհ» անուն:
Զարեհ անունով իշխան չի յիշում այս ժա-
մանակներին վերաբերող ոչ մի աղբիւր»¹⁰:

Հր. Աճառեանի «Անճանաչանների բա-
նարանում» կան խիստ խառնակ տեղե-
կոյթներով հետեւեալ բառայօդուածները.
«6. Մամքան, դուստր պարոն Ասլանի.
Խաչէնի մեծ իշխան Հասան-Ջալալ-Դօլայի
մերձաւոր աղգականներից. յիշուած է 1249
թ. – Արցախ 188 = Արրտ. 1896, 234»:

«10. Մամքան թագուհի, դուստր Կիւ-
րիկէ Գ-ի (որ կոչուել է նաեւ Բաղաց թա-
գաւոր), քոյր Ռուզուբանի, Մարիամի եւ
Աբաս Բ թագաւորի Կիւրիկեանց. կին Հա-
սան-Ջալալ-Դօլա իշխանի Խաչէնի, մայր
սան-Ջալալ-Դօլա իշխանի Խաչէնի, մայր
վասակ պատրոնիկի. իր ամուսնու հետ
միասին նորոգել են Կեչառուաց վանքը
1248 թ., շինել է վաճառի եկեղեցիները
1251 թ., Գանձասարի նորաշէն եկեղեցու
1260 թ.: – Կիր. իթ. Justi
գաւիթը: Մեռել է 1260 թ.: – Կիր. իթ. Justi
189ա. յիշատ. IAH 1909, 425. Արձ. Այրա-
րատ 262, Սմբատեանց՝ Գեղարք. 352 (եր-
րատ 194, 371-3, 377-8
կու Արձ). Շահխաթ. Բ. 194, 371-3, 377-8
եւ Արցախ 173 (Գանձասարի 1240 թուի
մեծ Արձ.), 174, 175, 182, 184. յիշուած է
նաեւ 1163 թուի Արձանագրութեան մէջ՝
Մովսէսեան, Լոռի թգ. 69-70»¹¹:

1 Բ. Ա. Ուլուբաբեան, *Խաչէնի իշխանութիւնը X-
XVI դարերում*, Երեւան, 1975, էջ 176:
2 Ա. Յակոբեան, *Խաչէն-Խօխանաբերդ ամրոցը
եւ արա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում*, –
«Հանդէս Ամսօրեայ», ԾԻԴ տարի, Վիեննա-
Երեւան, 2010, ս. 71-170:

3 M. Brosset, *Histoire de la Sioumie par Stéphanos
Orbélian*, T. II, S.-Petersbourg, 1866, p. 158; Մ.
Եպ. Բարխուդարեանց, *Պատմութիւն Աղուա-
նից*, հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 140. **И.
Орбелин**, *в Асан Джалап, князь Хаченский*, – **И.
Орбелин**, *Избранные труды*, Ер., 1963, с. 146-147.
4 Այս կարեւոր ճշտման մասին տե՛ս դեռ Բ. Ուլու-
բաբեան, *Գանձասար*, Երեւան, 1981, էջ 155:
5 Մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան, *Խաչէն-Խօ-
խանաբերդ ամրոցը*, ս. 109-124:
6 Տե՛ս Կարապետ Եպիսկոպոս, *Դօփեանք եւ Մե-
լիք-Շահնազարեանք*, Վաղարշապատ – Ս.
Էջմիածին, 1914, էջ 49-52:

7 C. Toumanoff, *Manuel de généalogie et de chrono-
logie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Ar-
ménie-Georgie-Albanie)*, Roma, 1976, p. 238.
8 Ստեփաննոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի *Պատմու-
թիւն տանն Սիսական*, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին,
Մոսկուա, 1861, գլ. 4, էջ 247; *Պատմութիւն ան-
հազար Սիսական*. Արարեալ Ստեփաննոսի
Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս,
1910, գլ. 4Ա, էջ 337:

9 Ռ. Երզնկեանց, *Հնախօսական տեղագրութիւն
Հաղբատայ Սուրբ Նշանի*, Վաղարշապատ,
1886, էջ 54: Հմմ. **И. Орбелин**, *в Асан Джалап,
князь Хаченский*, с. 151; Բ. Ա. Ուլուբաբեան,
Խաչէնի իշխանութիւնը, էջ 209:
10 Բ. Ա. Ուլուբաբեան, *Խաչէնի իշխանութիւնը*, էջ
209:
11 Հ. Աճառեան, *Հայոց անճանաչանների բառա-
րան*, հտ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 188 (բառաօրոյմի
սկզբում՝ էջ 187. *ՄԱՄՔԱՆ, իգ[ական] < մաս
սկզբում՝ էջ 187. *ՄԱՄՔԱՆ, իգ[ական] < մաս

Բ. Ուլուբաբեանն արդէն իրաւացիօրէն նկատել է, որ «Այստեղ իրար հետ շփոթուած են Բաղաց թագաւորն ու Բագրատունի Կիւրիկէն, Հասան-Ջալալն ու Հաթերքի տէր (անպայման Հասան-Ջալալի տոհմակից) Հասան իշխանը եւ Հասան-Ջալալի կին Մամքանն ու Հաթերքի Հասանի կին Մաման»¹²: Սակայն, ցաւօք, նա եւս վրիպել է Մամքան իշխանուհու տոհմի ճշտման խնդրում՝ շտապողաբար գրելով. «Ինքը՝ Մամքանն իր արձանագրութիւններում իրեն կոչում էր «դուստր Բաղաց թագաւորին» [ծնթ. 119. Նա այդպէս է կոչուած նաեւ Գանձասարի գաւթի շինարարութեանը վերաբերող արձանագրութեան մէջ («Արցախ», էջ 175)], նաեւ՝ «Ես Մամքան թագուհի՝ ամուսին Ջալալ Դալիին եւ թոռն Բաղաց թագաւորին, այսինքն՝ Սիւնեաց» [յղումը՝ («Արցախ», էջ 184)]¹³ (չհիմնաւորուած պնդումների ընդգծումները մերն են — Ա. Յ.):

Իրականում, Գանձասարի նշանաւոր կառուցող Հասան Ջալալ Դոլա իշխանի կին Մամքանն, ամենայն հաւանականութեամբ, եղել է դուստրը Դսեղի Մամիկոնեան-Համազասպեանների իշխանատոհմից Ասլանբէկի (կամ Ասլանի), ինչպէս որ նկատուած է դեռեւս Հր. Աճառեանի կողմից իր «Անձնանունների բառարանի» վերը բերուած թիւ «6» բառայօդուածում (թէկուզ եւ՝ խառնակ տեղեկութեան հետ մէկընդմէջ): Դա պարզ երեւում է վերջերս

բառից. քան վերջապահութեան համար հմմտ. Պապքան, Գուրբան, Ռուզուբան: Նոյնանում է Մամա անուն հետ. օր. Կիրիկէ Գ թագաւորի աղջիկը կոչում է Մամա կամ Մամքան):
 12 Բ. Ա. Ուլուբաբեան, *Խաչէնի իշխանութիւնը*, էջ 210: Հեղինակը նաեւ նշել է, որ Հր. Աճառեանի սխալները մեծապէս գալիս են Ղ. Մովսէսեանի աշխատանքից (տե՛ս Ղ. Ղ. Մովսէսեան, *Լօռի կիրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը*, Վիեննա, 1923, էջ 69-71, եւ գրքին կցուած տոհմացանկը):
 13 Բ. Ա. Ուլուբաբեան, *Խաչէնի իշխանութիւնը*, էջ 210:

մեր կողմից վերստին ընթերցուած՝ Գանձասարից 5 կմ արեւելք գտնուող վաճառ գիւղատեղիի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու միակ՝ հարաւային մուտքի արեւելեան կողմի քարերից մէկի վրայ 13 կարճ տողերով գրուած մի ոչ մեծ եւ, ցաւօք, անթուակիր վիմագրից¹⁴, որտեղ ասուած է. «Ես՝ Ասլան / ո[ւ] Մամաք / տվաք : Դ: Համադկի տեղ / ի Մուրբ Ըստեփան/ոս. ի տարումն : Բ: / աւր ժամ սպասաւ/որքս տվին: Ա/րդ, ո[ւ] ժամս խ/ափանէ կամ զհ/ողս խլէ՛ դա/տի Աստուծոյ եւ ամե/նայն սբբոց»¹⁵: Եթէ մեր ենթադրութիւնը ճիշտ է, ապա բնագրում յիշատակուած Մամաքը, ում անուան այդպիսի ձեւն, ամենայն հաւանականութեամբ, նոյն Մամքան-ի լոկ մի տարբերակն է¹⁶, եղել է դուստրը Դսեղի Ասլանբէկ Մամիկոնեանի, ով ինչպէս այստեղ, այնպէս էլ Լօռու վիմագրերից մի քանիստում հանդէս է գալիս Ասլան անուանաձեւով: Նա Լօռու խան Սարգսի ու նրա առաջին կին Սթէլի

14 Հմմ. Մ. եպ. Բարխուտարեանց, *Արցախ, Բագու*, 1895, էջ 188; *Դիւան հայ վիմագրութեան*, պրակ V, Արցախ, Կազմեց Ս. Գ. Բարխուտարեան, Երեւան, 1982, էջ 79, հ^ր 237, լուսանկ. 73 (տախտ. XXI):
 15 Տե՛ս Ա. Յակոբեան, *Խաչէնի վիմագրերի Յովսէփ Օրբէլու վերծանութիւնները. մէկ դար անց*, Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրում ակադ. Յովսէփ Օրբէլու ծննդեան 125 ամեակին (Երեւան - Ծաղկաձոր, 13-16 Հոկտեմբերի, 2012 թ.), Ջեկուցումների դրոյթներ, Երեւան, 2012, էջ 83-84: Մեր ընթերցումը կատարել ենք հնագետ մեզ տրամադրուած լուսանկարից (որի համար հետազօտողին յայտնում ենք մեր խոր երախտագիտութիւնը): Այստեղ եւ ստորեւ բնագրերի բոլոր ընդգծումները մերն են:
 16 Մամաք անուն մասին Հր. Աճառեանի ծանօթագրումն է. «*ՄԱՄԱՔ, իգ[ակաւն]. Ծագումը տե՛ս Մամա. Յիշատակուած է ԺԳ-ԺԴ դարերում: Նոյնանում է Մամա անուն հետ. օր. Պոսշ իշխանի մայրը կոչուած է Մամա կամ Մամաք (Խաղբակեանք 98), ինչպէս ունիք Պապ. Պապաք, Պապքան» (Հ. Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հտ. Գ, էջ 182):

որդի Մարծպան Բ-ի առաջնեկն էր (կինը՝ Մլքան): Ասլանբէկ Մամիկոնեանի մասին (որի եղբայրներից Գրիգոր Բ-ն աւելի է յայտնի Դսեղի եւ այլ վիմագրերից, ըստ ամենայնի՝ իշխանատոհմի աւագութիւնը շարունակած լինելու պատճառով), Հր. Աճառեանի անսխալ ամփոփումն է. «1. Ասլանպէկ Մամիկոնեան, որդի Մարգպանի, եղբայր Գրիգոր իշխանի, Սարգսի եւ Ամիրայի. - սեռ. Ասլանպէկին՝ Կիր. Լ, ծգ: Շիւնել է Դսեղի Բարձրաքաշ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, 1245 թ. - Յովսէփեան, *Խաղբակեանք 178*» (նոյն բառայօդուածի սկզբում կարդում ենք. «*ԱՍԼԱՆԲԵԿ, ար[ակաւն] - <նախորդ Ասլան անունից +բէգ», եւ նախորդի՝ «*ԱՍԼԱՆ, իգ[ակաւն] եւ ար[ակաւն] <թրք. aslan «առիւծ» բառից, որի հին ձեւն է arslan. Համտ. Ալի-ասլան «քաջ առիւծ» սելճուքեան թուրք աշխարհակալը (1063-1073): Երեք անգամ գործածուած է իբրեւ իգական, միւսները արական են՝ սկսած ԺԳ դարի սկզբից եւ մինչեւ այժմ էլ գործածական է: Հին ձեւը ունինք Արսլան՝ շատ ուշ՝ 1644 թուին (Չեռ. Սեբ. = ՀԱ 1927, 310): Սրանից է Ասլանեան ազգանունը»¹⁷:

Կարծում ենք՝ անսովոր չի կարող համարուել այն, որ, ըստ վաճառի վերը բերուած վիմագրի՝ իշխանագուն հայր Ասլանբէկ Մամիկոնեանն ուղեկցում էր իր, ըստ ամենայնի՝ հարսնացու բերուած Մամքան գասերն ու նրա հետ միասին նուիրատուութիւններ թողնում իր փեսայի երկրի՝ Խաչէնի վանքերում: Մամքանը, մենայն զէպս՝ Լօռու եւ այլ վիմագրերում (որտեղ յիշատակուած են իշխանի կրտսեր եղբայր Գրիգորի որդիներն ու դուստրերը) նրա ուրիշ զաւակների մասին տեղեկուած Մամքանի մասին, եւ դրանից նաեւ Մամքանի մասին, եւ դրանից վերջինս հարսնացու է տարուել բաւակաւնին վաղ հասակում:

Ինչ վերաբերում է Մամքանին Սիւնեաց ծագում վերագրելուն, ապա դա կապուած է մի քանի վիմագրերում նրա անունի հասան Ջալալին «թոռն Բաղաց մուսին Հասան Ջալալին» բանաձեւով կոչող բնագրերի թագաւորին» բանաձեւով կոչող բնագրերի թիւը ընկալման հետ, որն էլ գալիս է այդ բնագրերում ներկայացուած իրօք բաւականին խառնակ շարագասութիւնից: Օրիկանին խառնակ շարագասութիւնից: Օրիկանի Գանձասարի գաւթի մէջ, տաճարի անակ՝ Գանձասարի գաւթի մէջ, «...Ես՝ Ջալալ / րեւմտեան պատին ունենք. «...Ես՝ Ջալալ / Դալալայ, որդի վախտանգա[յ], կողմնապալ Արցախայ, եւ ամուսին իմ Մամքան, կալ Արցախայ, եւ ամուսին իմ Մամքան թոռն Բաղուց / թագաւորին, եւ հարազատ որդին իմ Աթաբակ Իւա/նէ...»¹⁸: Իսկ վաճառի Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցուն կից նոյն նահատակի դամբարանի վրայ Մամքանի կառուցած մատուռի մուտքի երկու սրբատաշ քարերին իշխանուհին 7 տողով արտաքին Մամքան, ամուսին Ջաձանագրել է. «Ես՝ Մամքան, ամուսին Ջալալ Դալիին, թոռ[ու]ն¹⁹ Բաղ/աց թագաւոր[ին], շինեցի զեկեղեցիս եւ տվի : Ա: լծո[յ] Հող / եւ այգի՛ զիմ այգոյն պտուղն: Սպասաւորքս : Ե: / պատարագ առնեն, ինչ մեռանիմ՝ ինձ: Ով ոք որ տու/ածս հանէ կամ զժամն խափանէ՛ / դատի յԱստուծոյ եւ

17 Հ. Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հտ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 225: Ասլանբէկ Մամիկոնեանի ու նրա տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս նաեւ Գ. Սարգսեան, *Բարձրաքաշ մասն տե՛ս նաեւ Գ. Սարգսեան, Բարձրաքաշ վանքը եւ նրա վիմագրութիւնը*, - «Էջմիածին», 1951, Թ-Ժ, էջ 45, հ^ր 14, ԺԱ-ԺԲ, էջ 45, հ^ր 18, էջ 51, հ^ր 40, հ^ր 42; *Դիւան հայ վիմագրութեան*, պր. VI, Իջեւանի շրջան, Կազմեցին Ս. Ա. Աւագեան, Հ. Մ. Ջանփոլադեան, Եր., 1977, էջ 85, հ^ր 177; Յ. Քիրոսեան, *Դսեղի կամ Համազասպեան Յ. Քիրոսեան, Դսեղի կամ Համազասպեան Մամիկոնեաններու տունը*, - «Սիոն», 1970, թիւ 3-4, էջ 171, 174, 176-177: Հմմ. նոյնի՝ *Նամակ խմբագրութեանը*, - ԼՀԳ, 1971, հ^ր 5, էջ 94-95; Ա. Պապքան, *Խաչէն-Խոխանաւրեղի ամրոցը եւ Յակոբեան, Խաչէն-Խոխանաւրեղի ամրոցը*, սն. 161-166; Cl. Mutafian, *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, T. II, Paris, 2012, p. 301.

18 *Դիւան հայ վիմագրութեան*, պր. V, էջ 40-41, հ^ր 83:
 19 վերականգնումը մերն է:

չունի տողատման գծեր (հմմ. մեր յօդուածի վերջում դրուած լուսանկարը): Ի դէպ, այդպիսի գծերով են օժտուած նաեւ նոյն կողի ամենավերելի (ՏԵՐ ԵՂԻԱՅ-ի գրառումից 5 մեծ եւ 4 փոքր խաչերով բաժանուած) 1-2-րդ տողերը (բնագիրը՝ «ԳՐԵՅԱՆ, ՆԿԱՐԵՅԱՆ, ԿԱՏԱՐԵՅԱՆ... ԲԱՐԵՆԱԻՍ ՀՈԳՈՅ ԵՒ ՄԱՐՄԵՆՈՅ ԵՒ ԻՊԱՐԾԱՆՍ»), ինչպէս նաեւ հարաւարեւելեան կողի 10 տողերը (բնագիրը՝ «ՈՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅՐՈՒ ԱՐՔԱՅ ԶԱԼԱԼՍՅՐ ԴԱԻԼԱՅ ԵՒ ԱԹԱԲԱԿ ՈՐԴԻՆ ՆՈՐԱՅ, ԻՇԽԱՆ ԽԱԶԻՆՈՅ / Կ ԸՌԱՆԱՅ ՈՒ ՔԱՆ... ՏԱՅԷ ԱՍՏՈՒԱԾ ԶԲԱՐԵՄՏՈՒԹԻՒՆ / ՀՈԳՈՅ Կ ՄԱՐՄԵՆՈՅ ԻՐԱՅՆ... ԱՄԷՆ»): Մեզ հետաքրքրող երեք տողերից առաջինը շեղութեամբ իջնում է ժայռաբեկորի եզրին՝ զուգահեռ գծով եւ ուղղւում հաւասարաթեւ խաչի տակ, իսկ միւս երկու տողերը փորագրուած են միայն առաջինի ուղղուած կէսի տակ: Բնագիրն է. «ՄԱՅՐ ՏԵԱՆ ՈՂՈՐՄԵԱՅ ՄԱՒԻՆ ԻՄ ՅՈՒ-

ՍԱ/ՅԵԱԼ Ի ՄԻԱԾԻՆԴ ԲՈ, ԼՈՒՍ/ԱԻՈՐԵԱՅ ԸՆԴ ՄՈՒՐՍ ԲՈ»: Թւում է, թէ սա Իւանէ Աթաբակի իւրօրինակ մաղթանքն է, որը հերթական ծանր քաղաքական պահին (երբ իր հայրը բանտարկուած էր Թաւրիզում ու սպասում էր իր՝ ուխտագրուած մոնղոլ իշխանաւորների պարագայում անխուսափելի մահկանացուն), ստիպուած է եղել թաղել իր բարեպաշտուհի մայր Մամքանին այս ժայռի տակ եւ թողնել այսպիսի համեստ տապանագիր՝ անգամ առանց հանգուցեալի անուան յիշատակման:

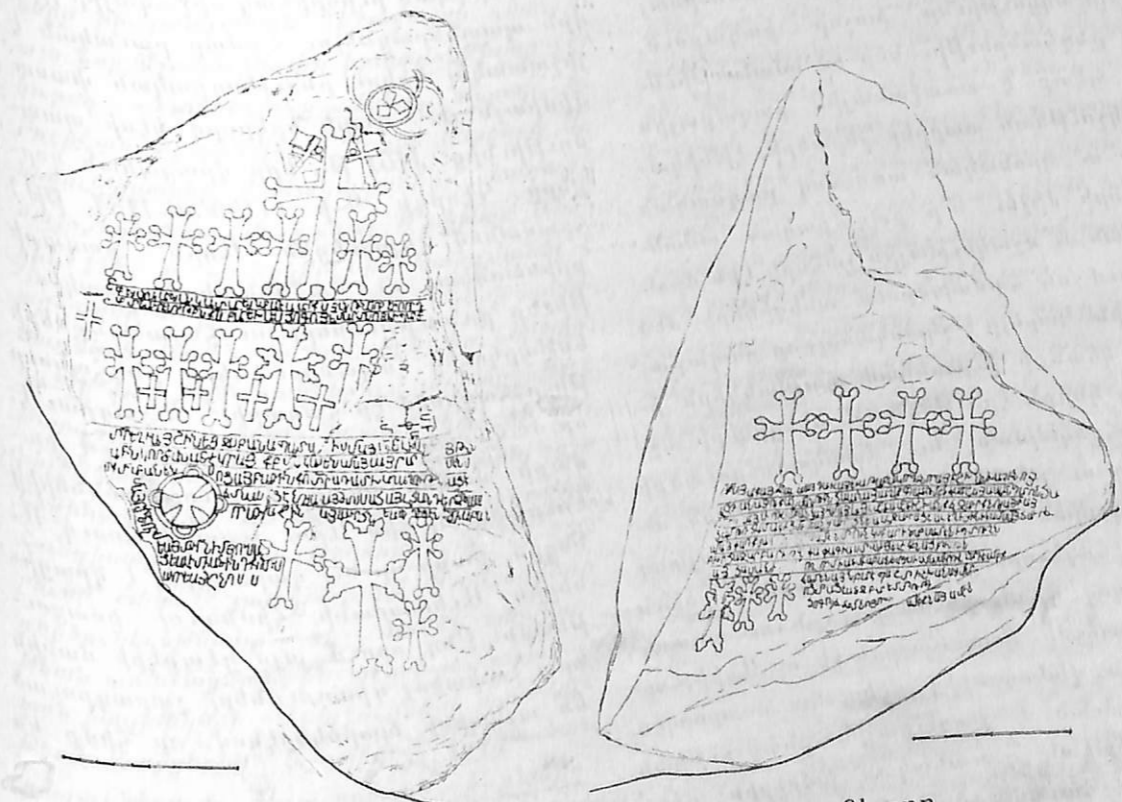
Յաւելենք, որ յիրաւի երանելի Մամքան Մամիկոնեան բարեպաշտուհի իշխանուհին եւ իր հայր Ասլանբէկ Մամիկոնեան-Համազասպեանը ինչ-որ իւրայատուկ կապերով են կապուած եղել Գանձասարի վանքից արեւելք ընկած այս գիւղախմբին, որտեղ ցայսօր յիշուում է նաեւ Մամքան եկեղեցին կամ Մամքանեղցին⁶⁰:

⁶⁰ Դիւան հայ վիմագրութեան, պր. V, Արցախ, էջ 83 («ՄԱՄՔԱՆԵՂՅՈՒՑ ՅԻՍԻՍ-ԱՐԵՆԵՐ, գետակի միւս ափին...»: «ՄԱՄՔԱՆԵՂՅՈՒՑ ղէպի վանք գիւղը տանող ճամփին...»): Յ. Մկրտչյան, *Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха*, Ер., 1988, с. 24 ("Церковь Манкана) в Цмакаохе...". Նոյնը տե՛ս նաեւ Յ. Մկրտչյան, *Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха / Второе издание*, Ер., 1989, с. 24); Գ. Մ. Սարգսեան, *Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները*. Քարտէզ-պլան, Ակար 128 («Ծմնակահող, Մարտակերտի շրջան, Եկեղեցի «Մամքան», հս. եզրին, 12-13-րդ դդ., կանգուն, խարխուած: Կոորդինատները՝ N. 40 03 45,4, E. 46 35 02,2, Alt. 1108»):

⁵⁹ Այս «ՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՐՔԱՅ ԶԱԼԱԼՍ» ընթերցում-վերծանումը մերն է՝ ըստ լուսանկարի եւ մասամբ՝ Մակար Բարխուդարեանցի (հմմ. *Արցախ*, էջ 189):

Առաջածորի արձանագրութեան քարը (լուսանկարը՝ Գագիկ Սարգսեանի)

Առաջածորի արձանագրութեան գրչանկարը (հեղինակ՝ Սամուէլ Կարապետեան)